

**Impact
Factor
3.025**

ISSN 2349-638x

Refereed And Indexed Journal

**AAYUSHI
INTERNATIONAL
INTERDISCIPLINARY
RESEARCH JOURNAL
(AIIRJ)**

UGC Approved Monthly Journal

VOL-IV

ISSUE-X

Oct.

2017

Address

• Vikram Nagar, Boudhi Chouk, Latur.
• Tq. Latur, Dis. Latur 413512 (MS.)
• (+91) 9922455749, (+91) 8999250451

Email

• aairjpramod@gmail.com
• aayushijournal@gmail.com

Website

• www.aairjournal.com

CHIEF EDITOR – PRAMOD PRAKASHRAO TANDALE

महात्मा जोतिबा फुले यांचे स्त्री-शिक्षणविषयक कार्य

प्रा. संभाजी शंकर कांबळे

श्रीपतराव चौगुले आर्ट्स अ‍ॅण्ड
सायन्स कॉलेज, माळवाडी कोतोली,
ता. पन्हाळा, जि. कोल्हापूर.

ई मेल: sambhajikamble2877@gmail.com

१.१ प्रस्तावना :

शुद्राना आणि अतिशुद्रांना साध्या माणुसकीला देखील वंचित करणारी जाती व्यवस्था शतकानुशतके टिकून राहिली? जोतिबाने या प्रश्नाचे अचुक उत्तर शोधून काढले. कारण जातीव्यवस्था आणि अस्पृश्यता ही देवाने निर्माण केलेली नसून ती काही धूर्त मानवानीच निर्माण केलेली आहे. ही गोष्ट सूर्यप्रकाशाइतकी स्वच्छ आहे. शुद्र स्वतःच्या मानसिक गुलामगिरीच्या पाशात आपली मान अडकवून घेत होता. त्यांचे हे अज्ञान नष्ट करून त्याला विचार करायला लावल्या खेरीज त्याला त्याच्या गुलामगिरीची जाणीव होणार नाही आणि गुलामाला 'तू गुलाम आहेस अशी रोखठोक जाणीव करून दिल्याशिवाय तो गुलामगिरीविरुद्ध बंड करण्यास तयार होणार नाही. अशी जोतीबांची खात्री झाली य शुद्र समाजात शिक्षणाचा प्रसार केल्याखेरीज हे लोक सामाजिक समतेसाठी लढा देण्यास मानसिक गुलामगिरीविरुद्ध बंड करण्यास धजावणार नाहीत. म्हणून जोतिबांनी स्त्री-शिक्षणाचे कार्य हाती घेतले.

१.२ उद्दिष्ट्ये :

१. अविद्या म्हणजे अनर्थ समजावून घेणे.
२. मुलींची पहिली शाळा जोतिबांनी सुरू केली तिची माहिती घेणे.
३. पहिली स्त्री शिक्षिका सावित्रीबाई यांची माहिती घेणे.
४. स्त्री शिक्षणातून समाज सुधारणा या विषयी माहिती घेणे.
५. प्राचीन काळी स्त्रिया सुशिक्षित होत्या याचा आढावा घेणे.
६. इंग्रजी शिक्षणाची सुरुवात समजावून घेणे.
७. शिक्षण म्हणजे समाजक्रांती या विषयी माहिती घेणे.
८. 'स्त्री शिक्षणामुळे जनजागृती' याची माहिती घेणे.

१.३ अविद्या म्हणजे अनर्थ :

जोतीबा हे शिक्षणाला किती अनन्यसाधारण महत्व देत होते. हे त्यांच्या 'शेतकऱ्यांचा आसूड' या ग्रंथात त्यांनी अतिशय प्रत्ययकारी शब्दात व्यक्त केले ते म्हणतात.

“विद्येविना मति गेली,
मति विना नीति गेली,
नीति विना गति गेली,
गति विना वित्त गेले,
वित्तविना शुद्र खचले,

इतके अनर्थ एका अविद्येने केले.”

अविद्या म्हणजे अनर्थ अशी धारण बाळगणाऱ्या जोतिबांनी हिंदू धर्माने ज्यांना शतकानुशतके विद्या मिळू दिली नाही. अशा विभागाच्या म्हणजेच स्त्रिया आणि शुद्रातिशुद्र यांच्या शिक्षणासाठी आपली सर्व शक्ती पणाला लावण्याचा निर्धार केला. शिक्षण ही

मूठभर उच्च वर्णियांच्या व वरिष्ठ वर्गाची मक्तेदारी राहता कामा नये. शिक्षण घेण्याची संधी समाजातील कनिष्ठ स्तरातील स्त्रीयांना देखील उपलब्ध करून देण्याची जबाबदारी राज्यकर्त्यांनी पार पाडली पाहिजे याबाबत ते आयुष्याच्या अखेर पर्यंत झगडात राहिले. सामान्य माणसाच्या शिक्षणासाठी त्यांना जेवढी पोटतिडीक होती. तेवढी पोटतिडीक असणारा दुसरा नेता मिळणार नाही.

१.४ प्राचीन काळातील स्त्रियांचा दर्जा :

जुन्या सरंजामी जातीय समाजामध्ये स्त्रिया, शुद्र व अतिशुद्र यांना शिक्षणाचा हक्क नव्हता परंतु अगदी प्राचीन काळात मातृवंशीय किंवा मातृकेंद्रित समाजामध्ये स्त्रियांना महत्वाचे स्थान होते. मोहोजोदारो सारख्या सिंधू संस्कृतीच्या शहरामध्ये स्त्रिया संस्कृती प्रमुख होत्या, विदूषी होत्या, इतकेच नव्हे तर, स्त्रीचा दर्जा हा बराच उन्नत व जवळ जवळ पुरुषांच्या बरोबरीचा होता. उपनयनाचा, शिक्षणाचा, प्रौढ विवाहाचा, स्वयंवराचा, प्रेम विवाहाचा, सामाजिक कार्यात पुरुषांच्या बरोबरीने भाग घेण्याचा, बौद्धिक वादविवादात पुरुष विद्वानांशी चर्चा करण्याचा, विधवा पुनर्विवाहाचा व नियोगाचा म्हणजे पुत्र होईतोपर्यंत विधनेने आपल्या पतीच्या भावाशी वैवाहिक संबंध ठेवण्याचा अधिकार होता. एक विवाहाची प्रथा आदर्श मानली जात होती. स्त्रियांचा बालविवाह होत नसे व स्वतंत्र पसंतीने जोडीदार निवडता येत असल्याने सुखी विवाह, सुखी कुटूंब व सुखी स्त्री अशी सर्व साधारण स्थिती होती. इतकेच नव्हे तर गार्गी, मैत्रेयी, लोपामुद्रा, अपालघोषा, इंद्राणी, विश्वतारा व वाचकनवी यासारख्या विद्वान स्त्रिया त्याकाळात होऊन गेल्या.

१.५ पुण्यामध्ये मुलींची पहिली शाळा :

जोतिबांनी १८४८ साली त्यांच्या सामाजिक कार्याचे पहिले पाऊल म्हणून पुण्यामध्ये मुलींसाठी एक शाळा सुरू केली. यानंतर त्यांनी एक समिती स्थापन करून आणखी दोन शाळा उघडल्या दलित (महार-मांग) मुलांसाठी एक शाळा सुरू केली. तसेच १८८२ मध्ये हंटर शिक्षण आयोगापुढे सादर केलेल्या निवेदनाच्या शेवटी फुले म्हणतात. मला शिक्षण आयोगाला एक विनंती करावयाची आहे. ती ही आहे की, त्याने स्त्रीयांमध्ये प्राथमिक शिक्षणाचा प्रसार आणखी मोठ्या प्रमाणावर होईल. अशा प्रकारच्या उपाययोजनाना संमती द्यावी.

१.६ पहिली शिक्षिका सावित्रीबाई :

जोतिबांनी स्त्रियांसाठी शाळा सुरू केली परंतु स्त्री शिक्षिका मिळत नसल्यामुळे त्यांनी आपल्या धर्म पत्नी सावित्रीबाई यांना प्रथम शिकविले आणि त्यांनी शिक्षिका म्हणून काम सुरू केले. त्यांना हे शिक्षिकेचे काम करताना अनेक वेळा त्रास सहन करावा लागला. कारण त्या स्त्रियांना शिकवितात म्हणून काही समाज कंटक त्यांचा अपमान करित शेंण, चिखल अंगावर फेकीत, काही वेळा शिव्या सुध्दा त्यांना खाव्या लागत. अशा परिस्थितीत त्यांनी शिकविण्याचे काम सुरू केले. त्यामुळे सावित्रीबाई ह्या जोतिबांच्या बरोबर ठामपणे उभ्या राहिल्या म्हणून जोतिबांना आपला हेतु साध्य करता आला. पहिली स्त्री शिक्षिका म्हणून सावित्री बाईंच्याकडे आज पाहिल जाते.

१.७ स्त्री-शिक्षणातून समाज सुधारणा :

शिक्षण हे एकोणिसाव्या शतकाच्या सुरुवातीला एक महत्वाचे अंग बनू लागले होते. आधुनिक शिक्षण घ्यायचे, विज्ञान शिकायचे, आधुनिक भांडवली युगाचे तंत्रज्ञान हातात घ्यायचे, अशी प्रवृत्ती वाढू लागली होती. वैयक्तिक पातळीवर शिकवलेल्या युवकांना नोकरी मिळू शकते तर 'राष्ट्रीय' दृष्टीने नवीन विज्ञान-तंत्रज्ञानाच्या सहाय्याने देशाला ताकद मिळते असा विचार होण्याचा तो काळ होता. याचबरोबर 'स्त्री-शिक्षण' हा समाजसुधारणेच्या चळवळीमधला एक महत्वाचा कार्यक्रम झाला. तसेच स्त्री शिक्षणामुळे स्त्रीयांचा समाजातील दर्जा निश्चितच सुधारेला या विषयी तिळमात्र शंका नाही. त्यामुळे जोतिबांनी स्त्री शिक्षणातून समाज सुधारणा होईल. त्यामुळे अनेक शाळा सुरू केल्या.

१.८ इंग्रजी शिक्षणाची सुरुवात :

ब्रिटीश राज्य स्थापन झाल्यावर नवीन इंग्रजी शिक्षण सुरू झाले या शिक्षणातून उच्च जातीतीलच नवशिक्षित घरे पुढे येऊ लागली सरकारी नोकऱ्यामध्ये प्रामुख्याने ब्राम्हण वर्गाचाच भरणा होता. ते स्वाभाविकच होते. कारण विद्या अध्ययन करण्याची

परंपरा ब्राम्हणांमध्येच पूर्वापार चालत आली होती. त्यामुळे नवे इंग्रजी शिक्षण आल्याबरोबर ब्राम्हण वर्ग शिक्षणामध्ये शिरला त्यामुळे नोकऱ्या मध्येही त्यांना सहाजिकच संधी मिळाली त्यांच्या बायका जर न शिकलेल्या व पारंपारिक विचारांच्या असतील तर त्यांच्या जीवनामध्ये अंतर्विरोध निर्माण होऊ लागले त्यांच्यामध्ये एक प्रकारचा असंतोष तयार होऊ लागला. त्यामुळे जर खरेच शिक्षणाचा प्रसार केला नाही तर नवशिक्षित भारतीय समाजामध्ये नवरा बायकोमधला सुसंवाद नामशेष होईल.

१.९ शिक्षण म्हणजे समाज क्रांती :

सुप्रसिद्ध समाजशास्त्रज्ञ श्रीमती वीणा मुजुमदार म्हणतात “शिक्षण स्त्रियांना त्यांच्या कौटूंबिक भूमिका बजावण्यापासून दूर वळविणार नाही. उलट ते बायका आणि आया म्हणून त्यांची कुवत वाढवेल आणि समाजावरील पारंपारिक मुल्यांचा पगडा मजबूत करील. कारण स्त्रिया या मुल्यांच्या इतरांपेक्षा चांगल्या वाहक आहेत.

जोतिबांची शिक्षण विषयक भूमिका अत्यंत वेगळी होती. शिक्षण म्हणजे बहुजन समाजाच्या स्त्रियांच्या दलितांच्या मुक्ती लढयाचे पहिले पाऊल शिक्षण म्हणजे समाज क्रांतीची तयारी असा दृष्टीकोन होता. कष्टकऱ्यांना शिक्षण मिळाले म्हणजे माणूस म्हणून उभे राहण्याचे साधन मिळते, जग व समाज समजण्यासाठी, आवाज उठवण्यासाठी, लढा देण्यासाठी हत्यार मिळते. अशी जोतीबांची शिक्षणाबद्दलची धारणा होती. त्यांनी उच्चशिक्षणापेक्षा प्राथमिक शिक्षणावर जास्त भर दिला आणि हे शिक्षण सर्व जाती धर्माच्या मुलांमुलींना मिळाले पाहिजे अशी स्पष्ट भूमिका घेतली बहुजन समाजात शिकण्याबद्दल उर्मी आहे. त्यामुळे त्यांना शिक्षण मिळाले पाहिजे म्हणून प्रत्येक कुटूंबातील स्त्री शिकली पाहिजे अशी त्यांची तीव्र इच्छा होती.

१.१० स्त्री-शिक्षणामुळे जनजागृती :

‘तुम्हाला कुटूंब नष्ट करावयाचे आहे’ हा स्त्री मुक्तिवाद्यावरचा एक मोठा आरोप आपणास खुपवेळा ऐकायला मिळतो. शिकलेल्या स्त्रिया भांडखोर असतात. दुसऱ्यांचे ऐकत नाहीत असे काही जुन्या विचारांची मंडळी बोलतात आढळतात या तऱ्हेच्या मतांबाबतचा जोतीबांचा दृष्टीकोन त्यांनी मांडलेला आहे. ते म्हणतात मुलींना व स्त्रीयांना शिक्षण दिले तर त्या धार्मिक फसवणुकीविषयी जागृत होणार, गरिबाला शह देण्यासाठी ताकतवाण होणार व अन्याय अत्याचाराविरोधी आवाज उठवितील असे त्यांना वाटत होते. त्यामुळे स्त्रीयांना शिक्षण देण्याचे काम जोतीबांनी केले.

१.११ निष्कर्ष :

- १) जोतिबांच्या स्त्री शिक्षणाबद्दलच्या विचारामध्ये अविद्या म्हणजे अनर्थ ही बाबत समजावून घेतली.
- २) मुलींची पहिली शाळा जोतिबांनी पुण्यामध्ये काढली या विषयी माहिती मिळविणेत आली.
- ३) पहिली स्त्री शिक्षिका म्हणून सावित्रीबाईची माहिती मिळाली.
- ४) स्त्री-शिक्षणामुळे समाज सुधारणा होते हे दिसून येते.
- ५) प्राचीन काळी स्त्रीया शिक्षित होत्या हे समजले.
- ६) शिक्षणामुळे समाजामध्ये समाजक्रांती होते हे दिसून आले.
- ७) स्त्री शिक्षणामुळे समाजामध्ये जनजागृती निर्माण झाली हे दिसून आले.

१.१२ समोराप :

स्त्रियांच्या दृष्टीने जोतीबा फुले भारतातल्या स्त्री मुक्ती चळवळीचे संस्थापक होते असे मानले जाते. पण खुप वेळा जोतीबाचे नाव सांगणारे जोतिबांचा विचार दुर्लक्षित करतात. स्त्रियांच्या प्रश्नाविषयी असे निश्चितच झाले आहे असे दिसते. ज्यांना स्त्री-मुक्तीला जन्म दिला असे म्हणणारे लोक केवळ जोतिबांच्या स्त्री शिक्षणाच्या कामाविषयी बोलतात इतकेच नव्हे तर मुलींच्या शाळा काढणारे आणि सर्व त्रास सहन करून शिकवणारे जोतीबा फुले व सावित्रीबाई फुले यांचे कार्य हे नेहमीच देशातील संपूर्ण स्त्रीयांना प्रेरणा देणारे आहे. आज स्त्री-शिक्षणामुळे संपूर्ण देशाच्या विकासाचे कार्य सफल झाले आहे. स्त्री-शिक्षणामुळे अनेक क्षेत्रात स्त्री भरारी घेत असलेली दिसून येते.

संदर्भ :

- १) जोतिबा फुले आणि स्त्री मुक्तीचा विचार-डॉ. गेल ऑम्लेट
- २) महात्मा फुले आणि धर्म-आ.ह. साळुंखे
- ३) लढा भुमी पुत्राचा-प्रा.य.रा. जिते
- ४) गुलामी-महात्मा जोतीराव फुले
- ५) महात्मा जोतिबा फुले सर्वकष सामाजिक क्रांतीचा प्रणेता : प्रा. डॉ. भाई एन.डी.पाटील.
- ६) महात्मा जोतिबा फुले शेतकऱ्यांचा आसुड-संपादन व प्रस्तावना-डॉ. नागनाथ कोतापल्ले.

